

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Н.О. Мосол,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізького національного університету

В статті розглядаються питання професійного самовизначення старшокласників. Визначаються чинники вибору професії, аналізуються умови успішного професійного вибору та шляхи активізації професійного самовизначення старшокласників.

Ключові слова: професійне самовизначення, вибір професії, оптант, суб'єкт професійного самовизначення, активізація професійного самовизначення старшокласників.

В статье рассматриваются вопросы профессионального самоопределения старшеклассников. Определяются факторы выбора профессии, рассматриваются условия успешного профессионального выбора и пути активизации профессионального самоопределения старшеклассников.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, выбор профессии, оптант, субъект профессионального самоопределения, активизация профессионального самоопределения старшеклассников.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти України проголошено завдання формування самостійної та самодостатньої особистості, здатної до професійного розвитку, активної адаптації на сучасному ринку праці та творчої самореалізації. Ці завдання пов'язані з новими вимогами суспільства до реформування української освіти та здійснюються на засадах гуманізації, що актуалізує проблеми особистісного і професійного самовизначення.

Професійне самовизначення – важливий етап життєвого самовизначення особистості. Дослідження професійного самовизначення особистості мають велике значення як в контексті вивчення ключової проблеми психології – становлення особистості в цілому, так і як важливого етапу професійного становлення особистості. Ці дослідження відповідають попиту суспільства на підготовку кваліфікованих спеціалістів, бо саме невирішеність проблеми професійного самовизначення, пролонгованість цього процесу призводять до незадоволеності обраною професією, невідповідності обраному профілю діяльності, і, як результат, до серйозних проблем в соціальній, виробничій сфері.

Теоретичні аспекти проблеми самовизначення аналізуються в трудах Б.Г. Анан'єва, Л.І. Божовіч, С.Л. Рубінштейна, Є.О. Клімова, М.С. Пряжникова. Розробка питання дає можливість визначити загальні положення керівництва цим процесом (Є.О. Голомшток, Є.О. Клімов, М.С. Пряжников, С.М. Чистякова, П.А. Шавір). В сучасній психології теорія професійного самовизначення є досить розробленою – розглядаються його типи (М.С. Пряжников, 1996), моделі та рівні (Є.О. Клімов, 1996), компоненти (П.А. Шавір, 1981) та механізми (Н.В. Самоукіна, С.Д. Неверкович, 1990).

Професійне самовизначення – дуже важлива подія, яка пов'язана не лише з вибором професії, а впливає на майбутнє життя людини – місце життя, матеріальне становище, розвиток взаємодії з соціумом, духовний розвиток, самооцінка, а також визначає формування та розвиток певних особистісних якостей. Саме тому професійне самовизначення та його реалізація у виборі професії є визначним етапом становлення особистості.

Мета даної статті – визначити психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, розглянути чинники вибору професії та шляхи активізації професійного самовизначення старшокласників.

Дослідження професійного самовизначення в контексті становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності дозволяє визначити певні особливості процесу. Так, зарубіжні теорії професійного розвитку можуть бути об'єднані у п'ять основних напрямків: 1) диференціально-діагностичний – Ф. Парсонс, Г. Мюнстенберг; 2) психоаналітичний – концепції У.Мозер,

Є.Бордіна, Е.Роу; 3) теорія рішень – Х.Томе, Г.Ріс, Д.Тідеман, О'Хара; 4) теорія розвитку – Е.Гінзберг, У.Джейд, Д.С'юпер; 5) типологічний – теорія Д.Холланда.

У сфері професійного консультування найбільш відомою та прийнятою є концепція професійного розвитку, запропонована Є.О.Клімовим (1983). Основні фази розвитку професіонала являють собою цілісний життєвий шлях особистості та системні відносини, що також характеризують особистість. Сам розвиток розглядається в системі суб'єктних відносин. Людина виступає суб'єктом праці, при цьому робиться акцент на тому, що особистість професіонала починає формуватися з раннього віку: 1) стадія перед-гри (0-3 років); 2) стадія гри (6-8 років); 3) стадія оволодіння навчальною діяльністю (6-8 – 11-12 років); 4) стадія оптації (від 11-12 до 14-18 років); 5) стадія професійної підготовки, адепта (від 15-18 до 16-23 років); 6) стадія розвитку професіонала (16-23-...): адаптант, інтернал, майстер, авторитет, наставник [1].

Відмінності у періодизаціях пояснюються не тільки різницею в теоретико-методологічних поглядах, але й особливостями соціально-економічного та духовного розвитку суспільства. Так, у періодизації психолога Є.О.Клімова професійне самовизначення (стадія «оптації») відповідає періоду від 11-12 до 14-18 років, а в американського психолога Д. С'юпера аналогічна стадія (етап «розвідки») – від 14 до 25 років. Можна зробити висновок, що в американському суспільстві людині надається більше часу на пошук професійного шляху і на випробування власних сил в різних видах діяльності. Важливо, щоб суспільство давало підліткам час для вибору професії, для отримання серйознішої освіти і для того, щоб взагалі розібратися з сенсами своєї майбутньої професійної діяльності. Е.Еріксоном використовується термін «психосоціальний мораторій» (відкладання на певний час завдання прийняття дорослих ролей), яким він позначає інтервал між підлітковим віком і дорослістю, відведений для освіти, пошуку та «примірювання» соціальних і професійних ролей [2].

Отже, професійне самовизначення в широкому розумінні – це процес, який охоплює весь період професійної діяльності особистості: від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності, тобто реалізується впродовж життя людини. Центральним моментом цього процесу є акт вибору професії, що стає переломним етапом в житті людини та визначає подальший розвиток життєвого шляху, і, зазвичай, співпадає із закінченням школи. Саме тому питання професійного самовизначення важливо розглядати як з позиції проблеми самореалізації (розвиток особистості в цілому на основі інтересів, здібностей та спрямувань), так і з позиції проблеми вибору (результат співвідношення внутрішніх та зовнішніх аспектів профорієнтаційної ситуації, здатність оцінювати власні інтереси і здібності та співвідносити їх з вимогами до конкретної професії).

Є.І. Головаха [3] зазначає, що професійний вибір, на відміну від професійного самовизначення, є рішенням, що зачіпає лише найближчу життєву перспективу, а, отже, може бути здійснений як з урахуванням, так і без урахування віддалених наслідків ухваленого рішення. У останньому випадку вибір професії як достатньо конкретний життєвий план не буде опосередкований віддаленими життєвими цілями. Як тільки він реалізовується, знову виникає ситуація життєвої невизначеності. Вибір професії не виступає завершенням професійного самовизначення, впродовж життя (кар'єри) людина вимушена здійснювати безліч професійних виборів; сама кар'єра розглядається як вибори, що чергуються.

Людина, яка знаходиться в ситуації вибору, визначається як оптант згідно з визначенням Є.О.Клімова [1]. Для формування набору альтернатив та для безпосередньої реалізації професійного самовизначення потрібна спеціальна робота свідомості, адже вибір професії здійснюється в контексті життєвого сенсу. Д.О.Леонтьєв відзначає, що вибір, який здійснюється в процесі професійного самовизначення є особистісним, або екзистенціальним [4]. Самостійність та усвідомленість життєвого вибору, пов'язаного з професійним самовизначенням, та прийняттям відповідальності за цей вибір виступає ознакою суб'єктності.

Отже, доцільно розглядати людину, яка обирає професію, як суб'єкта професійного самовизначення. У ситуації вибору значно підвищується активність, відповідальність суб'єкта за те, що відбувається. Обираючи, людина виявляє свою автономію, самовизначається щодо системи цінностей, принципів, способів самореалізації у вчинках. Лише усвідомлюючи власний вибір і себе як таку, що реалізувала його, особистість починає екзистенціювати, тобто існувати. Отже, побудова перспективи майбутнього та професійних альтернатив відбувається через усвідомлення сенсу життя.

У психолого-педагогічній літературі зазначається, що на професійне самовизначення впливає багато чинників: активність самого суб'єкта самовизначення, соціальні та економічні

чинники, культура (М.С.Пряжников), відповідальність людини за своє життя в цілому (К.О.Абульханова–Славська), особливості професійної діяльності (Є.О.Клімов, В.Зірег), особистісна зрілість та готовність до здійснення вибору (Д.О.Ленонт'єв), рефлексивні здібності (С.Д.Неверкович, Н.В.Самоукіна), особливості самосвідомості (П.А.Шавір), індивідуально–типологічні особливості суб'єкта професійного вибору (Т.В.Кудрявцев, А.В.Сухарев).

Традиційно виокремлюють суб'єктивні та об'єктивні чинники вибору професії. До суб'єктивних належать інтереси (пізнавальні та професійні, інтерес до професії, нахили), здібності (психологічні властивості, що необхідні для успішного виконання певного виду діяльності), темперамент, характер. Група так званих об'єктивних чинників включає рівень підготовки (академічна успішність), стан здоров'я, поінформованість про світ професій. Також визначають вплив соціальних факторів: соціального оточення, освітнього рівня батьків тощо.

Є.О.Клімов виділяє 8 факторів, які впливають на вибір професії: 1) позиція старших, родини; 2) позиція однолітків; 3) позиція шкільного педагогічного колективу (вчителі, класний керівник та ін.); 4) особистісні професійні та життєві плани; 5) здібності та їхня реалізація; 6) рівень вимог до суспільного визнання; 7) поінформованість про ту чи іншу професійну діяльність; 8) нахили [1]. Ці фактори, а також їх наявність у моделі професійного самовизначення, дають можливість визначити умови формування готовності до вибору професії.

Необхідною умовою для оптимального вибору оптанта є наявність повної та адекватної інформації про професії та альтернативи професійного вибору. Щоб зробити повноцінний вибір, необхідно мати сформовану сферу цілепокладання, адже «в ситуації професійного самовизначення необхідно мати навички побудови уявленої картини взаємозв'язку життєвих подій та екстраполяції цієї картини в майбутнє» [4, С. 59]. Проте у віці 16-17 років, коли випускникам необхідно вирішувати питання вибору професії, розвиток психологічної функції планування не завершений – він продовжується і після двадцятилітнього рубежу. Отже, на момент вибору професії старшокласники можуть бути не готові здійснити повноцінний вибір через недостатню сформованість відповідних психологічних функцій, а, конкретніше, функції планування та цілепокладання. У старшому шкільному віці потрібно звертати увагу не лише на формування певних нахилів, намірів, професійної спрямованості, але і на формування особистісних якостей, які входять в комплекс ефективної самостійності (автономності). Саме наявність цих якостей виступає основою обґрунтованого вибору професії, важливу роль при цьому відіграють форми організації навчання.

Деякі об'єктивні фактори (наприклад, типологічні особливості нервової системи – сила–слабкість; швидкість–інертність; врівноваженість–неврівноваженість) можуть зумовлювати нахили людини до певного типу діяльності, наприклад, до швидкої, але короткотривалої роботи. Усвідомлення таких особливостей без чіткого розуміння причини призводить до формування мотиву, що спонукає людину займатися певним видом професійної діяльності, яка, на її думку, за своїм характером відповідає характеру певної здібності. Звідси – важливість реального, адекватного уявлення людини про психологічну структуру певної діяльності. Відповідне поєднання психологічних особливостей сприяє виявленню нахилів до певного виду діяльності, що призводить до підвищення її ефективності, дозволяє відчувати задоволення від праці та сприяє підкріпленню мотиву вибору професії, перетворюючи його у стійкий інтерес. Останній впливає на активність людини і, отже, відбувається самопідкріплення мотиву, важливу роль в цьому відіграє також рівень поінформованості.

Якщо людина має поверхове та неадекватне уявлення про професію, про ті вимоги, які вона пред'являє до фахівця, то відбувається узгодженість між здібностями та інтересами, з одного боку, та психологічним змістом праці, з іншого. У результаті стають неможливими як висока ефективність такої діяльності, так і задоволення нею.

Важливою умовою реалізації професійного вибору виступає сформованість певних психічних та морально-вольових якостей оптанта: здатність до поглибленого самопізнання та самоаналізу, особистісної рефлексії, цілепокладання, саморегуляції. Значну роль у процесі самовизначення відіграє самооцінка, яка виконує орієнтуючу та стимулюючу функції. Завдяки аналізу, усвідомленню вимог до себе та співвідношенню своїх знань та особистісних характеристик з тими вимогами, що висуває професія, відбувається самооцінка професійно значущих якостей, і таким чином оптанти отримують орієнтир для саморозвитку.

Універсальною формулою успішного професійного вибору є поєднання «хочу», «можу» та «потрібно». Сфера «хочу» – це інтереси, нахили. Сфера «можу» – це здібності, якості особистості, внутрішні ресурси (первинні навички) та зовнішні (наприклад, матеріальні) ресурси. Сфера

«потрібно» – це умови ринку праці, потреба суспільства в представниках даної професії. Порушення умов формули призводить до проблем у виборі професії. Серед типових проблем – вплив позиції батьків, однолітків, вчителів, необґрунтованість вибору професії, несформованість професійних планів, недостатня інформованість про майбутню професійну діяльність, захоплення зовнішньою чи окремою стороною професії, ототожнення шкільного предмету з професією чи з її конкретним представником.

Вибір професії, як правило, має певну вікову динаміку. Визначення професії має такі етапи:

- вибір загального напрямку професійної діяльності;
- визначення рівня професійних вимог;
- систематизація професійних планів.

При цьому міра впевненості в обраній професії також може змінюватися: неостаточний вибір (вибір напрямку), існування кількох варіантів (орієнтування в діапазоні професій даного напрямку), остаточно вибір (вибір конкретної професії).

Важливу роль у визначенні напрямку професійного розвитку відіграє власна активність суб'єкта професійного самовизначення, інтеріоризація зовнішніх впливів у план особистісних смислів. Основною формою власної активності старшокласників у процесі професійного самовизначення виступає самопізнання, а саме такі його етапи:

- 1) самоаналіз (співставлення власного «хочу» і суспільного «потрібно»);
- 2) самооцінювання власних здібностей, задатків і інтересів;
- 3) самоусвідомлення власних потреб, самокорекція (приведення у відповідність власних потреб з вимогами професії до людини, («можу»); Вибір сфери професійної діяльності та його реалізація завершують процес.

Вибір професії – це певний процес, що включає низку етапів, тривалість яких залежить від індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії та від певних зовнішніх чинників. Це зумовлює необхідність створення оптимальних умов для активізації процесів професійного самовизначення старшокласників. На кожному з етапів важливо надавати допомогу суб'єктам професійного самовизначення. Для цього існує система профорієнтації, консультації психолога, використовуються спеціальні методики, які включають профорієнтаційні ігри, профорієнтаційні вправи та рольові ігри, діагностичні процедури тощо.

Одне з центральних завдань шкільної освіти – надати випускникам знання та сформувати вміння, необхідні для вибору професії. Профорієнтація – це проведення комплексу заходів, що сприяють професійному самовизначенню та вибору оптимальної сфери діяльності. Головною метою профорієнтації є формування суб'єкта професійного самовизначення. Цікавою, на наш погляд, є думка М.С. Пряжнікова про те, що систему профорієнтації можна розглядати як службу для вирішення психологічної проблеми вибору, при цьому існує певна залежність динаміки професійного самовизначення від рівня реальної свободи в суспільстві. Дійсно, перед значною кількістю людей постала психологічна проблема свободи вибору, що створило значні труднощі, адже свобода передбачає відповідальність за свій вибір.

Основними профорієнтаційними послугами, які надаються в навчальних закладах є такі: 1) формування загальної готовності до професійного самовизначення і майбутнього трудового життя; 2) психолого-педагогічна допомога в умовах конкретного професійного вибору; 3) психолого-педагогічна допомога в освоєнні вже обраної професії; 4) вдосконалення в обраній професії. При цьому відзначається пріоритетність перших двох послуг і відносна другорядність двох інших.

Ми вважаємо, що на етапі допрофесійної підготовки особливу значущість для реалізації ефективного професійного самовизначення та успішного вибору професії відіграє психологічна підтримка та психолого-педагогічний супровід старшокласників. Старшокласники, які обирають певну професію, тобто знаходяться в ситуації професійного самовизначення, повинні не тільки володіти інформацією про професії та їхні вимоги до особистості, про навчальні заклади, що готують фахівців тощо, але й мати певні особистісні якості, які відповідають вимогам професії, та достатній рівень готовності до такого вибору. Повнота орієнтувальної основи передбачає, що на кожному етапі людина повинна формувати своє ставлення до того, у що вона включається, до чого залучається. При цьому сама людина вирішує, наскільки вона адекватна в даному, а не в іншому місці, наскільки її здібності, знання та сама особистість відповідають тим соціальним вимогам, умовам, структурам, у які вона включається. Тобто, людина повинна співставляти себе з множинністю соціальних умов, форм та структур життя (перш за все – професійних), його

принципів та механізмів, визначаючи в них свою траєкторію руху (К.О. Абульханова-Славська, 1991).

Для ефективного професійного самовизначення важливо створювати умови для усвідомленого вибору професії старшокласниками, активізувати суб'єктність, формувати готовність до такого вибору. Виділяють різні рівні вирішення завдань супроводу старшокласників на етапі вибору професії. Схема суб'єкт-об'єктних відносин, наприклад, надання інформації про професії, – це лише «орієнтація». Професійне ж самовизначення відбувається за участю суб'єкта. Діяльність, що організована у формі реального діалогу, вже реалізує принцип суб'єкт-суб'єктних відносин, вона спрямована на активізацію особистості засобами спеціально організованої взаємодії. Наступний рівень уже спрямований на формування самостійності у процесі професійного вибору – формується «внутрішня активність» як здатність до самостійного вирішення проблем професійного самовизначення. На відміну від ситуації інших рівнів, людина не лише потрапляє під активізуючий вплив, але стає активним суб'єктом.

Сучасні вимоги до системи освіти на всіх етапах зумовлюють необхідність перебудови її основних орієнтирів. Так, результатом отримання середньої освіти повинна бути не просто сукупність певних знань та навичок, а формування готовності до вирішення питань особистісного та професійного самовизначення. Забезпечення двох базових стадій становлення професіонала – готовності до професійного вибору та готовності до професійного навчання – є завданнями школи. У центрі усього профорієнтаційного процесу повинна бути особистість з її потребами, інтересами, прагненнями, від «орієнтування особистості» необхідно звернутися до вивчення процесів її самоорієнтації та самовизначення (В.В. Рибалка). Успішність професійного самовизначення старшокласників визначається усвідомленістю вибору, що ґрунтується на сформованості готовності до вибору професії.

Висновки. Реалізація успішного та ефективного професійного самовизначення у виборі професії потребує створення оптимальних психолого-педагогічних умов для активізації процесів професійного самовизначення старшокласників.

На основі аналізу питання вибору професії старшокласниками можна зробити висновок про те, що найбільш адекватним підходом до надання допомоги старшокласникам у період професійно-особистісного самовизначення є психолого-педагогічний супровід. Метою-орієнтиром такого супроводу є не вибір конкретної професії, а створення внутрішніх умов професійного самовизначення (розвиток позитивного образу «Я», здатність спиратися на себе, тобто ставитися до себе як до суб'єкта власного життя й уміти здійснювати вибір), ознайомлення з професіями та їхніми характеристиками, з вимогами професії до особистості.

Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо у вивченні особливостей формування особистісної готовності до майбутньої професії та розробці відповідної розвивальної програми для старшокласників.

Література

1. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону: Издательство „Феникс”, 1996. – 512 с.
2. Erikson E.H. Identity: Youth and crisis. – N. Y., 1968. – 320 p.
3. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – Киев: Наукова думка, 1988. – 114 с.
4. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал, 2000. - №1, т.21. – С. 15-25.